

Валентина Парандій

Національно-демократична революція 1917-1920 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії

Поглиблене вивчення вітчизняної військової історії важливе з погляду її становлення як науки, оскільки через низку обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру на теренах України вона розвиватися просто не могла. Найголовніша причина полягала в політичному статусі України в часи її перебування у складі СРСР, а також пов'язана з цим відсутність спеціальних наукових установ, які б розробляли проблематику національної військової історії. Існуючі наукові інституції загальносоюзного значення не приділяли їй належної уваги, а якщо і торкалися її у контексті інших проблем, то надто тенденційно. Як наслідок, проблема українського військового будівництва періоду відродження національної державності на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії розкрита ще далеко не повно.

З огляду на це дуже свіжо й актуально звучать слова Симона Петлюри, написані понад вісімдесят років тому: „Знання спеціальною військової історії нашого краю є не тільки потрібним, але й обов'язковим для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у душі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання доконати, коли не дано ясного образу минулої військової боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і приваблюючого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликати найбільші емоції у душі” [1, с.276-303].

Що відбувалося і що відбулося в Україні в ключових, як здається сьогодні, для її подальшого історичного розвитку 1917-1920 рр.?

Впродовж ХХ ст. принаймні чотири покоління дослідників – як у самій Україні, так і поза її межами – намагалися дати відповідь, як правило, остаточну, на це запитання. Неосянна література, присвячена різним аспектам становлення та функціонування політичної системи доби 1917-1920 рр. в Україні, чітко поділяється на кілька основних груп.

Перша – більшовицька. Нагромаджувана протягом 80 років, вона впродовж усього періоду свого існування всіляко намагалася не допустити постановки та обговорення проблеми існування й розвитку альтернативних комуністичній моделі політичного державного устрою та політичного ладу в Україні в 1917-1920рр. та спроб їх інституціоналізації як в Основних законах, так і в їх проектах. Наявність останніх фактично замовчувалася, оскільки існуюча ідеологія не

допускала навіть згадки про наявність некомуністичних державних утворень на території України в зазначений період.

Але вона все ж таки нагромадила певний фактичний матеріал. В центрі її уваги завжди перебували питання, пов'язані з дослідженням революціонізації армії та залучення її більшовицькою партією на свій бік для захоплення влади. Тому революційний процес у війську розглядався крізь призму лише однієї партії, а все, що виходило поза неї, вважалося контрреволюційним і відносилось до сил суспільної реакції та регресу. Саме з цих позицій радянська історіографія кваліфікувала і весь український військовий рух. Натомість першорядного значення вона надавала проблемам створення та діяльності загонів Червоної гвардії, переходу на бік більшовиків і Рад фронтових та тилових частин колишньої царської армії. Відтак національне державне та військове будівництво в УНР однозначно оцінювалось негативно, а формування українських Збройних Сил практично не розглядалося. Виняток становили поодинокі згадки про українізацію російської армії в 1917 році, які, однак, не виходили поза рамки офіційної концепції радянської історіографії.

Можна навести два надзвичайно характерні приклади. Фундаментальна двотомна „Історія національно-державного будівництва в СРСР” розглядає виключно процес утворення УРСР під керівництвом ЦК РКП(б) і особисто В.Леніна. В цьому виданні сформульовані дві суттєві тези: національний рух на українських землях, інкорпорованих до складу Російської імперії – так само як і в інших „національних” її районах – після лютого 1917р. вступив у період підйому. В цьому русі все чіткіше почали визначатися дві протилежні течії. Класовою основою першої „були інтереси національної буржуазії та куркульської верхівки селянства, які виступали під прапором „загальнонаціональних” завдань, а фактично несли масам нову імперіалістичну кабалу”. В основі другої течії, – стверджували автори, – лежали інтереси робітників і селян гноблених національностей” [2]. Одночасно авторами видання факт наявності українського державного утворення на землях, які входили до складу Габсбурзької монархії, ігнорувався.

Другий приклад – фундаментальна колективна праця, підготовлена спеціально до 70-ї річниці „Великого Жовтня”, її автори, так само як і всі інші дослідники тієї доби, поставили перед собою завдання – „всебічно вивчити історію Рад у період боротьби проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, за встановлення диктатури пролетаріату на Україні”, „глибоко висвітлити процес перетворення Рад, керованих більшовиками, в єдину систему, їх роль у зміцненні союзу робітничого класу та найбіднішого селянства в інтернаціональному

згуртуванні трудящих братніх республік, у захисті завоювань Великого Жовтня”. При цьому дослідники виходили з апріорно сформульованого твердження: „Революційні події в Україні були складовою частиною боротьби за перемогу Жовтня по всій країні та розвивалися на основі загальних закономірностей”. Разом з тим, вони не оминули натяків на надзвичайну складність політичної ситуації на Україні, але ніяк не пояснили ні її суті, ні принципів відмінностей від ситуації в Росії [3, с. 2, 28-30].

Друга група – це розвідки, спомини, документи, які були надруковані поза межами України в 20-80-ті роки. Цей комплекс матеріалів можна поділити принаймні на п’ять підгруп – відповідно до політичної орієнтації авторів або публікаторів.

Національно-комуністична (або „провинниченківська”). До неї належить хіба що сам Володимир Кирилович Винниченко.

Національно-соціалістична (або „прошаповалівська”). Передовсім до неї належить неперевершене до сьогодні дослідження М. Стахіва [4, с.91-102]. Воно є першою і єдиною від 1923 р. спробою створити науковий нарис державного устрою та політичного розвитку УНР в 1919-1920 рр.

Національно-державницька (прогетьманська) історіографія. Наукову цінність за „відсутністю в історичній науці ... аналітичної монографії про Гетьманат і спеціалізованих досліджень різних його аспектів, – як справедливо зауважив Я. Пеленський, – складають лише три роботи”. З них, власне, – писав дослідник, – тільки мемуари Д. Дорошенка „можна вважати своєрідною енциклопедією цього періоду, а одночасно і єдиним підручником з історії Гетьманату” [5, с.5-6], адже, зокрема, саме спомини Д. Дорошенка містять загальні відомості про існування, авторів та зміст конституційних документів, підготовлених Гетьманом та його оточенням.

Спомини та наукоподібна література національно-державницької („пропетлюрівської”) орієнтації натомість являють собою комплекс апологетичних розвідок та творів мемуарного характеру суть приклад свідомого перекручування історичної дійсності, передовсім тому, що їх автори в будь-який спосіб і за будь-яку ціну намагалися і намагаються уникнути відповідей на запитання про легітимність „обрання” Головного Отамана Головою Директорії УНР, про його відповідальність за свідоме та цілеспрямоване порушення тимчасової конституції, ухваленої Трудовим Конгресом Народів України, нарешті, про легітимність чи не найважливішого конституційного закону, підписаного С. Петлюрою – „Закону про тимчасовий державний устрій та порядок законодавства в УНР”. Навіть загалом лояльно налаштований

щодо С. Петлюри дослідник – І. Нагаєвський, автор узагальнюючої праці, присвяченої історії державного будівництва в Україні, зазначив, що Симон Васильович „був великим патріотом, але не був державним мужем” [6, с. 264].

Наукова історіографія українських істориків, які опинилися в еміграції. Слід підкреслити, що національна військова тематика аж до початку 90-х рр. була об'єктом дослідження українських істориків лише на еміграції. Ще в 20 – 30 рр. були організовані спеціальні наукові установи, які працювали над її розробкою, видавали окремі монографічні роботи, статті, збірники документів, спеціальні військово-історичні журнали. Найбільша заслуга в розробці проблем української військової історії належить Українському військово-історичному товариству, навколо якого гуртувалася значна кількість ветеранів колишньої Армії УНР. Їх стараннями в Каліші (Польща) з 1925 по 1939 рр. виходив збірник „За державність. Матеріали до історії Війська Українського”. На його сторінках друкувалися документи, наукові розвідки і мемуарна література.

Питання військової історії розробляло в міжвоєнне двадцятиліття „Товариство бувших вояків Армії УНР”, яке з 1927 р. до вибуху Другої світової війни містилося у Франції, а після її закінчення реорганізувалося в Український військово-історичний інститут з центром у Торонто (Канада).

Цінні дослідження, документи і мемуари публікував український військовий журнал „Табор”, що виходив із 1923 по 1939 рр. у Парижі. Його видання започаткувало Українське військове товариство у Тарнові.

Досить цікаві матеріали з'явилися у неперіодичному журналі військово-громадської думки „Гуртуймося”, який виходив друком у Празі з 1928 по 1938 рр.

У міжвоєнний час побачило світ чимало й інших військово-літературних журналів. Їх видавали інтерновані вояки колишньої Армії УНР, ветерани визвольних змагань. Вони публікували переважно літературні праці військової тематики та мемуари [7, с.9-11].

У роки Другої світової війни певну дослідницьку роботу в галузі національної військової історії розгорнула „Українська генеральна рада комбатантів”, під керівництвом якої працювали „Военно-наукова” і „Военно-історична” ради.

Проголошення державної незалежності України, розпад Радянського Союзу докорінним чином змінили і ситуацію в історичній науці. Скасування будь-яких формальних обмежень на друкування утаємнених історичних джерел, перевидання величезної кількості вилучених досліджень, мемуарів, знайомство з науковою спадщиною,

накопиченою поза межами колишнього СРСР призвели до формування нових „груп впливу” в українській історичній науці.

У цей період розпочався якісно новий етап національної військової історіографії. Це знайшло прояв як у заснуванні спеціальних наукових установ, так і періодичних військових видань.

У вітчизняній історіографії 90-х років розробка військової тематики, що торкається періоду визвольних змагань 1917 – 1920 років, поживилася. Це зумовлено, з одного боку, як посиленням інтересу до ще майже не дослідженої теми, так і практичними потребами, з другого, викликаними необхідністю застосування набутого історичного досвіду для розбудови Збройних Сил України на сучасному етапі. З'явилися окремі статті та розділи в загальних монографіях, присвячені окремим аспектам військової історичної проблематики. Так, у монографії М. Литвина і К. Науменка „Історія галицького стрілецтва” є окремий розділ про створення та діяльність однієї з найбоєздатніших частин Армії УНР Галицько-Буковинського курені Січових Стрільців [8].

Представники першої групи прагнуть примирити неокомуністичні догми з відомими емпіричними даними, реанімують псевдонаукові ідеологеми, головним чином національно-комуністичного забарвлення, сформульовані деякими політичними та „науковими” діячами української еміграції ще в 20-30-ті роки. Класичним зразком тут є наукова творчість відомого в професійних колах історика-дослідника більшовицької преси на Україні В. Солдатенка. Він прагнув довести, що найголовнішими стратегічними прагненнями українських політичних партій були, по-перше, національне відродження, запровадження української державності; по-друге – здійснення соціальних перетворень демократичного характеру, змін на користь більшості людності Краю [9, с. 19]. Але, як стверджує Д. Яневський в своїй праці „Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки” два з трьох наведених тверджень В.Солдатенка є неправдою. По-перше, українські соціалістичні партії в 1917 р. бажали „запровадження” не просто української державності, але автономії у складі Російської республіки. По-друге, соціальним реформам вони відчайдушне прагнули надати не демократичного, а соціалістичного, конфіскаційного характеру [10, с. 24-25].

Грунтовною працею з історії Збройних Сил України 1917 – першої чверті 1920 рр. є в 1997-1999р. центром „Просвіта” двотомне фундаментальне дослідження В.Ф. Солдатенка „Українська революція. Концепція та історіографія (1917-1920 рр.)”, написане головним чином на основі публікацій М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, І. Мазепи, С. Петлюри, П. Христюка, М. Шаповала, а також ряд статей в

Українському історичному журналі „Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.)” [11]. Автор зосереджує увагу на тому, що наріжним каменем державотворення є наявність національної армії. Він дає критичний аналіз військової політики Центральної ради, вказує на помилки, допущені нею у цій галузі, які спричинилися до загибелі УНР. Водночас викликають застереження деякі оцінки подій, зроблені автором, що стосуються збройного конфлікту між Радянською Росією та УНР, які мають концептуальний характер, він не дає їм чіткої оцінки.

Але безперечна заслуга В.Солдатенка полягає в тому, що він подав найбільш повний з відомих сьогодні перелік документів, збірників документів і матеріалів, мемуарних видань, монографій, брошур, статей, збірників статей, а також матеріалів наукових конференцій, присвячених добі 1917-1920 рр.

Представники іншої групи українських істориків, яка сформувалася після 1991 р., – а це більшість сучасних дослідників проблеми, – звільнившись від контролю з боку цензурних органів, свідомо виконують свій професійний обов’язок. Працюючи в екстремальних умовах, вони вже повернули і продовжують повертати до наукового обігу величезні масиви документальних даних, інших джерел та літератури. Останній приклад такого роду – наукова конференція „Центральна Рада і український державотворчий процес” [12], яка стала помітним кроком у напрямі дослідження комплексу проблем, що їх переживала Україна в 1917-1920 рр. Майже 50 науковців, котрі взяли участь в її роботі, докладно обговорили державотворчі, політичні, економічні, міжнародні, соціальні, військові, культурологічні аспекти формування різних українських державних утворень у зазначений період. Так, наприклад, Я. Калакура дослідив новітню історіографію державотворчої діяльності УЦР [13, с. 42-51]. 1995 р. побачила світ ґрунтовна історіографічна розвідка С. Дерев’янка та А. Панчука, в якій підбито підсумки вивчення історії 1917-1920 рр. істориками Радянської України, українськими істориками в еміграції, західноукраїнськими дослідниками 20-30-х та 80-90-х рр., а також матеріали наукових конференцій, що відбулися після проголошення державної незалежності України.

Глибоке вивчення та дослідження проблеми національного військового будівництва дає можливість ґрунтовно проаналізувати й відкинути догматичні нашарування та оцінки в поглядах на національно-визвольний рух в Україні 1917-1920 р. і передусім українського військового будівництва у процесах відродження української державності. Вивчення цього питання має велике значення не лише для

практичного використання набутого історичного досвіду для вирішення актуальних питань військового будівництва, а й для виховання підростаючого покоління у дусі поваги до національних Збройних Сил та їх бойових традицій.

1. Петлюра С. „Табор”. Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі // Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С.276-303.

2. История национально-государственного строительства в СССР 1917-1978: В 2-х. Т. 1. Национально-государственное строительство в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917-1936). – 3-е изд., доп. и перераб. – М., 1979.

3. Гамрецкий Ю. Тимченко Ж., Щусь О. Триумфальное шествие советской власти на Украине – К., 1987. – С. 2, 28, 29, 30 та ін.

4. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. В 7 т. – Скрантон. 1962. – (Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Т, 10). Цікавий аналіз роботи Стахіва див: Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова „Україна в добі Директорії УНР” (Т.Т. 1-7, 1962-1966, Скрантон, США) // Український історик. – 1967. – № 1-2 (13-14). – С. 91-102.

5. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи та дійсність // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., – 1993. – С. 5-6.

6. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К., 1993. – С. 264.

7. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.9-11.

8. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – 200 с.

9. Солдатенко В. Центральна Рада, як чинник української революції. // Науково-теоретичні читання В Інституті історії України 16 березня 1995 р. – К., 1996 – С.19.

10. Яневський Д. Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.24-25.

11. Солдатенко В. Становлення української державності і проблема Збройних Сил (березень 1917 – квітень 1918 р.) // Укр. іст. журнал. – 1992. – №5. – С.38-51; №6 – С.26-39; №7-8. – С.24-38; №12 – С.42-58.

12. Центральна рада і український державотворчий процес. (До 80-річчя створення Центральної ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. В 2-х ч. – К., 1997. – 409 с.

13. Там само – С. 42-51.